

Микола Ніколаєв

доктор історичних наук,
незалежний дослідник
(Миколаїв) Україна
olbiopol@gmail.com

Mykola Nikolayev

Doctor of History (Dr. habil),
independent researcher
(Mykolayiv) Ukraine
olbiopol@gmail.com

ОНОМАСТИКА ТА ПРОСОПОГРАФІЯ У ВІДНОВЛЕННІ МОНЕТНИХ МОНОГРАМ (НА ПРИКЛАДІ ОЛЬВІЇ IV СТ. ДО Н. Е.)

ONOMASTICS AND PROSPOGRAPHY IN RESTORATION OF COIN MONOGRAMS (ON THE EXAMPLE OF OLBIA IV CENTURY B.C.)

Анотація

На прикладі монетної справи Ольвії встановлено, притаманне античній нумізматиці взагалі, існування двох груп монетних монограм та скорочень, котрі істотно різняться як за способом розкриття, так і за наслідками їхнього тлумачення. Перша група пов'язана з відомими історичними особами, наприклад, монархами та розкривається на ґрунті просопографічних (історичних) відомостей. Друга група, що складає переважну більшість, приховує імена так званих монетних магістратів і, зазвичай, розкривається формальним (ономастичним) підбором багатьох відповідних імен, тобто без врахування історичного контексту. Ціллю статті є розвідка щодо перетворення ономастичного матеріалу з монетних легенд другої групи у повноцінне історичне джерело. Ціль статті досягається шляхом застосування запровадженого автором відновленого літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії та основ її просопографії – синхронізації та відновлення розміру епонімного каталогу *IPE* I² 201.

Виконане теоретичне обґрунтування алгоритму просопографічної реконструкції, наведені приклади його практичного застосування в лапідарній, керамічній та магічній епіграфіці Ольвії, також, розглянуті аргументи, що підвищують надійність хронологічних та просопографічних побудов і переборюють критичні зауваження опонента. Запропоновано, зокрема, розкриття монетних скорочень та монограм іменами реальних історичних осіб – монетних магістратів, які виконували також і обов'язки міських епонімів, агораномів тощо. У хронологічному діапазоні другої – третьої чверті IV ст. до н. е. виявлено принаймні дві групи хронологічно безперервних монетних монограм (скорочень), що збігаються з іменами епонімів із відповідних ділянок епонімного каталогу: 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до н. е. Це є доброю ознакою, що вказує на порівняно високу ймовірність пропонованих хронологічних та просопографічних гіпотез, тобто набуття історичного контексту в розкритті окремих монограм (скорочень). Оскільки, згідно з античною традицією, посада монетного магістрата виконувалася хронологічно близько до посади епоніма, застосування епонімного каталогу дозволяє отримати найбільш точну дату випуску монети. Запропонована класифікація монетних скорочень та монограм щодо каталогу епонімів Ольвії. Також у науковий обіг уведено новий варіант диференту на першому випуску “борисфенів”, що підтверджує як факт осад Ольвії Зопіріоном, так і роль видатного діяча Каллініка Євксенова в запровадженні реформи грошового обігу орієнтовно 330 р. до н. е. Перспективами подальших досліджень у запропонованому напрямі слід вважати розширення хронологічного діапазону дослідження, також аналогічні розвідки для Пантикапею та Херсонесу Таврійського, окрім того, одночасне застосування притаманних нумізматиці методів дослідження в сукупності з методами просопографії.

Abstract

The current state of the theory and practice of interpretations of coin monograms and abbreviations is unsatisfactory; there is an urgent need to develop the appropriate algorithms and methods. On the example of Olbia's coin -research affair, the existence of two groups of monograms and abbreviations was established. These groups differ significantly in the way of their disclosure and also in the consequences of their interpretation. The first group is associated with well-known historic figures, for example, monarchs. Monograms are revealed on the basis of the prosopographical (historical) information. For example, the coin legends ΣΚΥΛ and ΑΡΙΧΟ are associated with the Scythian king Scyl and his half-brother Oric. These persons are known from the work of Herodotus. The second group of monograms constitutes the overwhelming majority and hides the names of so-called coin magistrates. These monograms are usually "opened" by the formal (onomastic) selection of many corresponding names, that is, in the absence of the historical context. For example, in the ancient world, the monogram of the HP is quite commonly known as Ἡροσῶν, Ἡρόδοτος, Ἡρόφιλος, and so on. The obvious striking differences in the interpretation of the two groups of monograms according to the historical context (the existence of two groups of monograms is generally inherent in ancient numismatics). Meanwhile, the needs of modern science dictate the necessity to find methods that, in contrast to the formal onomastic approach, are able to take into account the historical context. This is the unsolved part of the general problem of disclosure of monograms. Consequently, behind each monogram, abbreviation or fragment of a name there is a real historical figure. In numismatics, that is a monarch or eponym or a person (a group of people), involved in organization of coinage (or financing) of the issue – a coin magistrate. In ceramic epigraphy (without taking into account household graffiti) -that is an agoranom (astinom). In the magic inscriptions – the persons who is cursed. In lapidary epigraphy, as a rule-a prominent historical person, and so on. In general, is it possible to identify a fragment of a name, or its abbreviation, or a monogram with a real historical person in case that this person is, for example, a city official and not a monarch known in the ancient world? Obviously, in order to acquire the historical context in the process of identifying a monogram, it is necessary to describe such a person, at least in two-dimensional space, chronological and genealogical. To a certain extent prosopography is able to provide these requirements – a special historical discipline, which operates exclusively with real historical persons in time, limited by the range of activity of these individuals. The purpose of the article is to investigate the transformation of the onomastic material from the coin legends into a complete historic source. The purpose of the article is achieved by applying the restored chronology of the late-classical-Hellenistic Olbia introduced by the author and the essence of its prosopography – synchronizing and restoring the size of the eponymous catalog *IPE I² 201*. The theoretical substantiation of the prosopographic reconstruction algorithm is fulfilled, the examples of its practical application are given, as well as arguments increasing the reliability of chronological and prosopographical constructions and overcoming the criticisms of the opponent are also proposed. The disclosure of coins monograms by the names of real historical figures is proposed – those are coin magistrates, who also fulfilled the duties of city eponyms, agoranomes and others. In the chronological diapason of the second – the third quarter of IV century BC at least two groups of coin monograms (abbreviations) coinciding with the names of eponyms from the corresponding sections of the eponymous catalog are found: 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 BC, respectively, ΦΙΑΙ – Φιλί(σκος Ἡροδώρου), ΑΡΙΣΤ – Ἀριστ(οκράτης Ἀρίστωνος), ΘΕΟ – Θεο(κλῆς Ἀρίστωνος), ΑΛΦ (ΦΛΑ) – Ἀλφ(ῖνος Ποσειδωνίου), ΚΑΛΛΙ – Κάλλι(πος Καλλινίκου), ΕΥΠΡ – Εϋ(δωρος) Πρ(ωτογένους), ΛΕΟΝΤ – Λεοντ(ομένης Ἰκεσίου) and 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 BC, respectively, Πο(λύμνηστος Μένωνος) (or Πο(σειδώνιος Ἐπικράτου)), Κ(αλλίνικος) Ε(υξένου)/Φιλοξένου, Εϋ(ρήμων) Τι(μησιθέου), Θε(οκύδης Παγκράτου), Δ(ιυστέφης) Ἐ(στιαίου), Π(ρωτογένης) Ε(ϋδώρου), Ἐκα(τέων Παντακλέους), Κλε(όμβροτος Παντακλέους). This is a good sign indicating the relatively high probability of the existence of the proposed chronological and

prosopographic hypotheses, that is, the acquisition of the historical context in the disclosure of individual monograms and abbreviations (there are others not considered in the article groups of monograms that correlate with other parts of the eponymous catalog). According to the ancient tradition, a coin magistrate performed the duties chronologically close to the position carried out by an eponym; the use of the eponymous catalog allows to obtain the most accurate date of issue of the coin. The classification of monograms concerning the catalog of Olbia eponyms is proposed. Also, a new version of the monogram on the first issue of «borysphenes» was introduced into scientific circulation, confirming both the fact of the siege of Olbia conducted by Zopyrion and the role of the prominent figure of Kallinic Euxenus in introducing the monetary reform around 330 BC. The expansion of the chronological range of research should be considered as the prospects for further research, as well as similar researches for Panticapaeus and Chersonese Taurice, the simultaneous numismatics applications of research methods in combination with methods of dissemination.

Ключові слова: Ольвія, монети, монограми, скорочення, ономастика, просопографія, хронологія, історичний контекст.

Key words: Olbia, coins, monograms, abbreviations, onomastic, prosopography, chronology, historical context.

Займаючись античною нумізматикою, ніколи не слід забувати застереження О. М. Зографа про те, що "...розшифрування монограм становить одне з найважких та невдячних завдань в античній нумізматичі. Дуже рідкі випадки, коли авторові подібного розшифрування вдається шляхом переконливих зіставлень відразу завоювати своєму тлумаченню монограми загальносуспільне визнання"¹. Поодиноким, безсумнівно, вдалим, є, наприклад, тлумачення О. М. Зографом² однієї монограми перших ст. н. е., як такої, що позначає титул першого архонта. Але надалі розглядаються монограми, які приховують тільки імена.

Отже, оскільки розкриття переважної більшості складних монограм та скорочень є гіпотетичним, зі згаданого застереження О. М. Зографа витікає **постановка проблеми в загальному вигляді:** сучасний стан теорії та практики розкриття монограм є незадовільним; існує нагальна потреба в розробці відповідних алгоритмів та методів. Це, безсумнівно, буде сприяти розвитку теоретичних основ античної нумізматичі загалом та їхньому практичному втіленню, і, як підсумок, підвищенню ефективності історичних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми обмежений інтерпретацією монетних монограм та скорочень з античних держав Північного Причорномор'я, переважно, Ольвії, також вибірково Херсонеса Таврійського – найзначніших грецьких колоній на території сучасної України. Уже на початковому етапі дослідження було виявлено, що монограми (скорочення) можливо умовно поділити на дві групи, котрі істотно різняться як за способом їхнього розкриття, так і за результатами їхнього тлумачення.

До першої групи віднесені монограми (та/або скорочення), які належать переважно до монарших осіб та інших діячів, широко відомих в античному світові. Особливість розкриття та тлумачення монограм цієї категорії осіб полягає, насамперед, в урахуванні просопографічної (історичної) інформації з літературних та/або лапідарних джерел. "Класичним" прикладом для цієї групи є широко відоме ототожнення монетного скорочення ΒΑΣΙ ΣΑΥΜ з ім'ям Савмака, згаданого в херсонеському декреті ΙΡΕ Ι² 352 107 р. до н. е. на честь Діофанта. Також за

¹ Зограф А. Н., Фролова Н. А. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея : каталог Н. А. Фролова, М. Г. Абрамзон ; Гос. ист. музей. М. : РОССПЭН, 2005. С. 33-37.

² Там само.

обґрунтованою думкою Є. Я. Туровського¹, монетна легенда Συρίσκου Херсонесу Таврійського згадує, вірогідно, історика Сіріска, сина Гераклідова, відомого з декрету *IPE I² 344*. На сьогодні ефективна наукова діяльність у цьому напрямі здійснюється, зокрема, М. М. Чорефом, котрий поєднує вивчення суто технічних заходів побудови та розкриття складних монограм, переважно монарших осіб, з аналізом просопографічного (історичного) контексту. Дослідження М. М. Чорефа стосуються монет Мітрідата VI Евпатора Діоніса², династій Боспорського царства³ тощо.

Автором даної статті було запропоновано розкриття складної монограми на рідких субератних ольвійських монетах часів Мітрідата VI Евпатора ім'ям, можливо, його неофіційного представника Стефана Олександрова зі Смірни. Розкриття монограми дозволило виконати суттєве уточнення датування двох лапідарних пам'яток, що згадують Стефана⁴; зауважимо, що розкриття цієї монограми і В.І.Наумовим, і В.О.Анохіним проводилося на ґрунті ономастики, без урахування історичних відомостей.

У нумізматиці Ніконія та Ольвії історичний контекст присутній у монетних легендах ΣΚΥ, (ΣΚΥΛ, ΣΚΥΛΕ) та ΑΡΙΧΟ. Як широко відомо, ці легенди обґрунтовано пов'язуються, відповідно, зі скіфським царем Скілом та його зведеним братом Оріком*. Нами також була запропонована гіпотеза про розкриття скорочення ΘΥ ім'ям, мабуть, управителя царя Скіла в Ольвії, Тімна, тобто Τύμνιος = Θύμνιος⁵. Усі ці історичні особи відомі з твору Геродота. Очевидно немає потреби нагадувати читачу про пов'язану з історичним контекстом інтерпретацію монетних легенд, що згадують царя Скілура тощо. У монографії В. О. Анохіна запропоновані до розкриття окремі скорочення та монограми з урахуванням історичної інформації. Так, керуючись чинними на той час хронологічними уявленнями про політичну історію Ольвії, дослідник ототожнював скорочення ΠΡΩΤΗΡ, ΠΡΩ з дідом евергета Протогена, відомого з декрету *IPE I² 32*, та вважав окремі літери Н та П на монетах з абрєвіатурою ΒΣΕ позначками реальних історичних осіб – жерців-епонімів Геродора та Плістарха зі згаданого декрету⁶.

Відома також гіпотеза В. О. Анохіна⁷ про інтерпретацію абрєвіатури ΒΣΕ ім'ям згаданого в декреті *IPE I² 32* на честь Протогена царя саїв як βασιλέος Σαϊταφάρνου εἰρήνης, тобто “Світу царя Сайтафарна” (є близькі гіпотези інших дослідників). Але, згідно із сучасними хронологічними уявленнями, емісія ΒΣΕ відстає майже на півстоліття від подій, змальованих у декреті на честь Протогена. Що стосується скорочення (чи абрєвіатури) ΒΑ ΕΙ ΡΗ, то В. О. Анохін відносив його до царя Акроси, а П. О. Каришковський – до міського царя (згадки про такого відсутні в елліністичній Ольвії; посада царя-епоніма відома в Херсонесі

¹ Туровский Е. Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамических клеймах: опыт сравнения. Античный мир и археология: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: изд-во “Научная книга” 2015. Вып. 17. С. 342-351.

² Чореф М. М. К дешифровке монограмм на анонимных боспорских оболах Митридата VI Евпатора Диониса. *Stratum plus*. 2017. № 6. С. 149-157.

³ Чореф М. М. Династическая история Боспора рубежа новой эры по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2013. №6 С. 127-156; Чореф М. М. К просопографии Боспорского царства: по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2018. № 4. С. 297-310.

⁴ Николаев Н. И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник. *Историчний архів. Наукові студії*. 2013. Вип.10. С. 166-173.

* Тобто Ὀρικός = Ἀρχός. Це, без перебільшення, видатна гіпотеза Р. Ісмагіла.

⁵ Николаев М. И. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтійською. *Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. м. Миколаїв : МНАУ. 2018. С. 61-65.

⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К. : Наук. думка, 1989. С. 49

⁷ Там само, С. 48.

Таврійському). До речі, П. О. Каришковським¹ було виконано дослідження істрійського декрету *IScM I 15* рубежу III–II ст. до н. е. на честь Агафокла, сина Антифіла, та отримано важливий історичний висновок: згадуваний у цьому декреті цар Ремакс (Ῥημαξος), царство якого, ймовірно, містилося в південній частині Дунайсько-Дністровського межиріччя, грав більш значну роль для територій Північно-Західного Причорномор'я на рубежі III–II ст. до н. е., ніж це передбачається. Цей висновок дослідника може бути використаний нами для одного з варіантів інтерпретації легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ². Отже, розглянемо фразу з декрету *IScM I 15* ...τήν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ἐ]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα?]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥημαξον... – “...Скіфію та грецькі міста, підвладні царю Ремаксу...”, яка свідчить про могутність царя Ремакса, та, за аналогією з іншими царями, не виключає можливість здійснення ним монетних емісій. До речі, в емісії ВΣΕ є відомими свинцеві, вірогідно, “облогові” примірники³. Отже, у розвиток гіпотези В. О. Анохіна та з врахуванням згаданої вище фрази з декрету *IScM I 15*, пропонується варіант розшифровки ВΣΕ = βασιλέος τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων – “цар скіфів та еллінів” (маючи на увазі, як варіант, Ремакса або його наступника Фраδ[...?]). Безумовно, це є лише гіпотезою. Відповідно, ΒΑ ΕΙ ΡΗ = βα[σιλέος] εἰ[ρήνης] Ῥη[μαξου], тобто “Світу царя Ремакса”. Ця гіпотеза, на відміну від попередньої, добре підкріплюється антропонімією (в елліністичній Ольвії відсутні імена, що починаються на “Р”), співзвучна гіпотезі В. О. Анохіна, відповідає історичному висновку П. О. Каришковського, до того ж, має історичну аналогію (контрольовані скіфським царем Скілом території майже 250 років тому⁴), хронологічно погоджену, але, з усім тим, потребує більш обґрунтованого підтвердження*. “Захоплюватися” такими розшифровками треба дуже обережно; адже жоден із відомих в Ольвії варварських царів не карбував монети із застосуванням аббревіатур у легендах. Не менш реальним варіантом є відновлення скорочень іменами групи монетних магістратів, що існувала декілька років⁵.

Слід згадати скорочення Α та Ε на монетах першої чверті II ст. до н. е., які В. О. Анохін⁶ вважав позначками, вірогідно, родосців Агесікла (?) Агесандропа та Гелланіка, відомих з ольвійських декретів *IOIb 24* та *IPE I² 30*, відповідно. *Наведеною інформацією практично вичерпаний перелік гіпотез про розкриття монетних монограм (скорочень) іменами відомих історичних діячів пізньокласичної-елліністичної Ольвії.* (Такі, що мають історичний контекст, чисельні монетні монограми та скорочення Ольвії римського часу, не розглядаються).

¹ Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III–II вв. до н.э. Вестник древней истории. 1971. № 2. С. 36–55.

² Ніколаєв М. І. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтійською. Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Миколаїв. : МНАУ, 2018. С. 61–65.

³ Нечитайло В. В. Каталог античних монет Ольвії. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. №543.

⁴ Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. : ист.-эпиграф. исслед. ; отв. ред. Е. С. Голубцова ; АН СССР, Ин-т всеобщ. истории. М. : Наука, 1989. 288 с.

* Останнім часом нами запропонована обережна гіпотеза, про те, що однією з причин заснування Неаполя Скіфського ольвіополітами на рубежі III–II ст. до н. е. могла бути зовнішня загроза, зокрема, від фракійців, яка не знайшла явного відбивання в лапідарних та інших джерелах. Така гіпотеза витікає зі співставлення свинцевих монет ВΣΕ, монетної аббревіатури ΒΑ ΕΙ ΡΗ, декрету *IPE I² 30* на честь Геланіка, декрету Істрії *IScM I 15* на честь Агафокла Антифілова та, мабуть, епітафії Аргота з Неаполя Скіфського, навіть з урахуванням її не синхронності до обох декретів.

⁵ Ніколаєв М. І. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтійською. Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Миколаїв : МНАУ, 2018. С. 61–65.

⁶ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К. : Наук. думка, 1989. С. 46

До другої групи можливо віднести монограми (або скорочення), які не стосуються монарших осіб, їхнього оточення та/або відомих історичних діячів. Такі монограми складають переважну більшість. У розкритті цих монограм традиційно застосовується ономастичний підхід, який не передбачає наявності історичного контексту. Усі відомі на 1960-ті роки монетні монограми та скорочення Ольвії цієї групи наведені в докторській дисертації П. О. Каришковського¹. Ономастичне розкриття монограми є, у сутності, формальним підбором імен, які відповідають літерам із цієї монограми. Наприклад, досить поширені в античному світові монограми AP та HP розкриваються, відповідно, “абстрактними” іменами Ἀριστοκράτης, Ἀριστόκριτος, Ἀρίστων, Ἀριστοδῆμος, Ἀριστοκλῆς тощо та Ἦροσῶν, Ἦρόδοτος, Ἦρόφιλος тощо. Очевидно, що ономастична інтерпретація монограми є багатозначною. Навіть трапляються випадки, коли пропонувані до розкриття імена навіть не є притаманними для відповідної місцевості. У цьому сенсі традиційний ономастичний принцип дещо удосконалив П. О. Каришковський², розкриваючи скорочення та монограми насамперед іменами, відомими в Ольвії, далі – іменами, відомими в Мілеті, і, нарешті, – загальногрецькими іменами. Удосконалення П. О. Каришковського враховує особливості ареалу того чи іншого імені та вказує на таку очевидну властивість скорочення чи монограми як *локальність*. Мається на увазі, що за поширеними в античному світові монограмами, наприклад, AP, у кожному полісі стоїть окрема історична особа.

Отже, різноманіття ономастичних варіантів розкриття монограми або скорочення визначає, у підсумку, те, що результат такого розкриття перебуває поза історичним контекстом та має умовний, ілюстративний характер. Очевидні різючі відмінності в історичній (просопографічній) інтерпретації монограм, що позначають відомих осіб, наприклад, монархів та монограм, вірогідно, рядових міських чиновників. Будь-яка інформація про останніх у разі застосування традиційних методів невідома.

Між тим потреби сучасної науки диктують необхідність пошуку методів, які, на відміну від формального ономастичного підходу, у змозі врахувати історичний контекст, тобто виконувати ототожнення монограм другої групи з реальними історичними особами. Це і є **невирішена раніше частина загальної проблеми**, пов’язаної з розкриттям монограм та скорочень*.

Отже, за кожною монограмою, скороченням або фрагментом імені стоїть реальна історична постать. У нумізматиці – це монарх або епонім, чи особа (група осіб), причетна до організації карбування (або фінансування) випуску – монетний магістрат³. У керамічній епіграфіці (без урахування побутових графіті) – агораном (астином), у магічних написах – особа, що проклинається, в лапідарній епіграфіці – зазвичай видатний історичний діяч тощо. А взагалі, чи можливо ототожнити фрагмент імені, чи його скорочення або монограму з реальною історичною особою у випадку, коли ця особа, наприклад, міський чиновник, а не відомий в античному світові

¹ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. 684 с.

² Там само. С. 131.

* Втім, проблема врахування історичного контексту майже аналогічного характеру притаманна й лапідарній, керамічній та магічній епіграфіці. Йдеться про присутність фрагментів імен історичних осіб у, зазвичай, пошкоджених пам’ятках лапідарної епіграфіки, скорочення імен агораномів у керамічних штампах на мірних посудинах та гирях, також, імена осіб (зазвичай, без патронімів) у магічних списках. Однак, у порівнянні з пам’ятками лапідарної, керамічної та магічної епіграфіки, специфікою монетних монограм є значно більша складність їхньої розшифровки. Це обумовлено очевидними обмеженими можливостями монетного поля для розміщення будь-якої репрезентативної інформації.

³ Туровский Е. Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамических клеймах: опыт сравнения. Античный мир и археология: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: изд-во “Научная книга” 2015. Вып. 17. С. 342-351.

монарх? Очевидно, що в цьому випадку для набуття історичного контексту в процесі ототожнення монограми потрібен опис такої особи, принаймні, у двовірному просторі, хронологічному та генеалогічному. Зазначені вимоги певною мірою в змозі забезпечити *просопографія* – спеціальна історична дисципліна, яка оперує виключно реальними історичними особами в часі, обмеженому діапазонами активності цих осіб.

Просопографія, через свою відносну “молодість”, традиційно вважається вторинною до ономастики, лінгвістики й палеографії. Парадокс полягає в тому, що за досягнення відповідного рівня вивчення конкретної міської громади, наприклад, Ольвії, просопографія стає домінуючою в дослідженні пам’яток, що містять імена історичних осіб, у тому числі, у вигляді фрагментів, скорочень або монограм¹. Відповідно, **мета статті** – *розвідка щодо можливості застосування просопографії в розкритті монетних монограм та скорочень з урахуванням історичного контексту*. Зокрема, виконане теоретичне обґрунтування алгоритму просопографічної реконструкції, наведені приклади його практичного застосування, запропоновані аргументи, що підвищують надійність хронологічних та просопографічних побудов і переборюють критичні зауваження. Дослідження здійснено на прикладі ольвійської нумізматики другої–третьої чверті IV ст. до н. е. Втім, очевидно, що *навіть теоретично неможливо претендувати на відновлення всіх скорочень та монограм з урахуванням історичного контексту*. Відповідно, далі мова йде лише про вибіркове відновлення. Також не є темою дослідження технічні нюанси розкриття монограм, а результат відновлення монограми та скорочення ім’ям реальної історичної особи здебільшого не що інше, як гіпотеза*.

Виклад основного матеріалу дослідження починаємо з очевидного твердження: історія монетної справи є нерозривною частиною загальної соціально-політичної історії, зокрема, Ольвії.

Отже, у 80-ті роки минулого століття Ю. Г. Виноградовим² і, незалежно від нього, В. В. Рубаном³, була висловлена без перебільшення революційна гіпотеза про діахронний (епонімний) характер каталогу ольвійських громадян *IPE I² 201*, яка відкривала перспективу відновлення літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії. Практична реалізація цієї гіпотези унаслідок обмеженості традиційних методів епіграфіки стала можливою лише в останнє десятиліття. І синхронізація, і відновлення початкового розміру каталогу епонімів Ольвії IV–I ст. до н. е. *IPE I² 201* було досягнуто на базі загальнотехнічних методів системного аналізу та математичного моделювання, які активно проникають у гуманітарну сферу останнім часом⁴. Важливо зауважити, що *параметри синхронізованого (тобто жорстко прив’язаного до абсолютного літочислення) каталогу IPE I² 201 не змінюються з моменту публікації. Навіть будь-які часткові зміни його взагалі неможливі, оскільки каталог є системою, а окремої частини системи, як відомо, не має*. Оскільки календар Ольвії епонімний, тобто, містить імена та патроніми найвпливовіших осіб полісу за період майже 300 років (з лакунами), одночасно були розроблені й основи просопографії головних ольвійських родин – порівняно репрезентативні відомості про сім головних також епізодичні відомості про декілька десятків другорядних елітних родів. Важливою є інформація про те, що майже 92% лапідарного архіву Ольвії, що

¹ Николаев Н. И. Развитие просопографической модели общины небольшого античного города (на примере Ольвии). Древние цивилизации: социум и человек. Ярославль: 2018. С. 99.

* Також є очевидним, що монети, які не мають монограм та скорочень імен історичних осіб, взагалі, не є об’єктом просопографічного дослідження, наприклад, легенда ОІ ЕПТА.

² Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI–V вв. до н.э. Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации : материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо, 1979. Тбилиси : Мецниереба, 1981. С. 131-148.

³ Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії. Археологія. 1982. № 39. С. 39-40.

⁴ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филук, 2014.

утримує імена ольвіополітів, стосується представників семи головних елітних родин. Як підсумок, соціально-політична історія ольвійського поліса пізньокласичного-елліністичного періоду (орієнтовно 380-ті рр. до н. е. – орієнтовно 96 р. до н. е.) отримала, як її творців – реальних історичних осіб, так і надійну хронологічну основу – синхронізований епонімний каталог *IPE* I² 201. Відповідно, створені умови для критичного перегляду з єдиних хронологічних та просопографічних позицій групи традиційних історичних гіпотез, які міцно «закріпилися» в науці та стосуються Ольвії, Херсонесу Таврійського, Неаполя Скіфського тощо. Зокрема, за останні роки запропонована нова хронологічна модель декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, що спирається на хронологію активності восьми персонажів декрету, уточнені датування декретів *IPE* I² 34 на честь Нікерата та *IOIb* 28+29+123+*IPE* I² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія, спростована традиційна «красива легенда» щодо стосунків видатного ольвіополіта Посидея Посідеїва із царем Скілуром, виконана просопографічна інтерпретація десятків інших епіграфічних пам'ятників, що містять імена ольвіополітів. Автором уже оприлюднена низка досліджень з ототожнення з реальними історичними особами фрагментів імен в лапідарній епіграфіці¹, скорочень імен агораномів у керамічній епіграфіці² та просопографічної інтерпретації осіб, згадуваних у магічних написах³. Виконані також і перші спроби відновлення деяких монетних скорочень та монограм Ольвії⁴. Останнім часом тенденція до врахування історичного контексту у разі розкриття монограм та скорочень починає викликати інтерес науковців^{5*}.

Згідно з античною традицією *посада монетного магістрата виконувалася хронологічно близько до посади епоніма*⁶; це означає, що застосування епонімного каталогу дозволяє отримати найбільш точну дату випуску монети, що втримує ім'я магістрата у разі збігу його з ім'ям епоніма. Згідно з гіпотезою П. О. Каришковського⁷ та В. В. Рубана⁸, яка отримала за останні роки переконливе підтвердження, *вужька група осіб поперемінно виконувала вищі державні посади епонімів, архонтів, стратегів, агораномів, монетних магістратів тощо*. Саме серед цієї кількісно обмеженої спільноти і слід шукати тих осіб, які залишили свої імена в монограмах та скороченнях. Пропоноване дослідження виходить із того, що *діяльність впливової історичної особи хронологічно фіксується відповідною ділянкою епонімного каталогу, а просопографічно – групою майже синхронних (тобто, хронологічно обмежених періодом активності цієї особи) епіграфічних пам'яток: монетних легенд або скорочень, керамічних клейм, графіті, лапідарних написів, магічних списків тощо*.

¹ Nikolayev N. Νέα ανάγνωση της επιγραφής *IosPE* I² 161 από την Ολβία // ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ. ΑΘΗΝΑ. 2013. № 2. Σελ. 67-70; Николаев М. І. До реконструкції присвятного напису жерців-Леократидів з Ольвії. Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]. Серія : Історія. 2010. Вип. 116. Т. 129. С. 118-125.

² Николаев М. І. Агораноми елліністичної Ольвії. Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. Дніпро: 2017. № 1 (15). С. 12-30.

³ Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистографа из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019. У друці.

⁴ Николаев М. І. Монетні магістрати Ольвії 380–330 рр. до н. е. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький. Київ: 2018. С.10-12.

* Так, згадувана вище стаття Є. Я. Туровського присвячена порівняльному дослідженню особистих імен з монетних легенд та керамічних клейм Херсонеса Таврійського. Йдеться вже не про абстрактні імена, а про реальних осіб – носіїв цих імен, котрі виконували функції монетних магістратів, агораномів, астиномів тощо. Нами, також, у розвиток матеріалів статті Є. Я. Туровського, з урахуванням виконаної в першому наближенні синхронізації літочислення Ольвії та Херсонесу, виконано порівняльне хронологічне дослідження реальних історичних діячів – монетних магістратів та астиномів Херсонесу Таврійського. Див.: Николаев Н. И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства. *Аристей*. XV. 2017. С. 55-76.

⁶ Зограф А. Н. Античные монеты. М. : Изд-во АН СССР, 1951. С. 85.

⁷ Каришковский П. О. Ольвийские эпонимы. *Вестник древней истории*. 1978. № 2. С. 82-88.

⁸ Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії. *Археологія*. 1982. № 39. С. 30-40.

У розвиток досліджень П. О. Каришковського, останніми роками Є. Я. Туровським та Є. О. Колесниченко була проведена велика робота щодо впорядкування та осучаснення читань скорочень імен монетних магістратів Ольвії пізньокласичного періоду. Наприклад, відома легенда АГОРА відновлена як НРАГОРАΣ тощо (див. нижче). Дослідники цілком слушно загострюють увагу на тезі П. О. Каришковського про те, що кожне нове ім'я на монеті відповідає одному року, а зведення імен магістратів є цінним та об'єктивним джерелом хронологічних побудов¹. На нашу думку, матеріали Є. Я. Туровського та Є. О. Колесниченко слід вважати необхідним підготовчим етапом до проведення досліджень скорочень та монограм із сучасних позицій, які враховують історичний контекст.

Далі, у рамках алгоритму просопографічної реконструкції розглянуто декілька практичних гіпотез щодо розкриття скорочень імен монетних магістратів Ольвії другої і третьої чверті IV ст. до н. е.

Синхронізований каталог епонімів Ольвії *IPE I² 201* пошкоджений, зокрема, у горішній частині та фактично починається з 357 р. до н. е.; у неушкодженому вигляді каталог починався з 380-х рр. до н. е. Саме на цей час припадає різке загострення кланової боротьби між двома найпотужнішими олігархічними угрупованнями. Подолавши, не виключено, тиранію Мольпагорів-Аристократидів, до влади в Ольвії прийшли Леократиди-Євресибіади-Леопрепиди (Євресибій Сирісків), Діонісії (Аристид, син такого-то), Пантакли-Клеомбрати (Гікесій Гекатеонів) та деякі інші другорядні роди. В епонімному літочисленні сталася суттєва зміна: місце айсимнетів мольпів зайняли жерці храму Аполлона² – почалося ведення епонімного каталогу *IPE I² 201*. Вірогідно першими епонімами – жерцями Аполлона Дельфінія стали саме лідери олігархічного угруповання переможців. Зміна літочислення є синхронною до початку випуску карбованої монети із зображенням Деметри та гербу Ольвії синопського типу. Отже, існує висока ймовірність того, що перші епоніми в суміжні роки виконували й обов'язки монетних магістратів. Виходячи саме з цієї гіпотези, можливо виконати достатньо обґрунтовану реконструкцію як горішньої хронологічної лакуни першого стовпця епонімного каталогу *IPE I² 201*, так і відновлення деяких монетних скорочень. Методологічно для проведення просопографічних досліджень у відсутній горішній частині першого стовпця каталогу можливо скористатися такою властивістю полісної громади, як родовий протекціонізм (традиційна передача «у спадок» своїм синам займаної посади) та основним законом генеалогії (тридцятирічний період діяльності особи). Отже, імена монетних магістратів, що хронологічно належать до відсутньої частини каталогу, можуть бути присутніми у вигляді патронімів тих епонімів, які належать ділянці каталогу з 357 р. до н. е та нижче. Очевидно, що датування таких скорочень не є дуже точним, а вірогідність гіпотез не є високою.

ЕУ (*Anokhin* № 207; 380–360 рр. до н. е.): гіпотезу про розкриття цього скорочення ім'ям видатної історичної особи – тираноборця Євресибія Сіріскова (Εὐ(ρησιβίος Συρίσκου)) запропонували Г. С. Русяєва та М. В. Русяєва³. Додамо деякі просопографічні відомості про цю історичну особу, яка була стінобудівником, можливо, тираноборцем та, вірогідно, стала одним із перших епонімів-жерців Аполлона Дельфінія у 380-х рр. до н. е. Гіпотезу дослідниць ми

¹ Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. Стародавнее Причерномор'я. Одеса. 2016. Вып 11. С. 542-546.

² Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV – III вв. до н. э. *Stratum plus*. № 6. 2018. С. 73-87.

³ Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. Киев. 2004. С. 80.

приймаємо лише як один із варіантів тлумачення*. Розрахунковий пік активності Евресибія Сіріскова – 375 р. до н. е. Відомий його син Леоократ Євресибіїв, вірогідний епонім 360-х рр. до н. е. та чисельні онуки, у тому числі епоніми 356, 318 рр. до н. е. та правнук, епонім 295 р. до н. е. тощо. Як видно, пік активності цього монетного магістрата потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його запропонував В. О. Анохін. Водночас, скорочення ЕΥ відповідає багатьом іншим іменам та може належати іншим магістратам та іншим хронологічним періодам.

ΑΡΙΣΤ (*Anokhin* № 198; 380–360 рр. до н. е.): у хронологічній лакуні каталогу можлива присутність епоніма на ім'я Аристид, син такого-то (Ἀριστείδης τοῦ δεῖνος) з роду Діонісіїв. Він – батько епоніма 355 р. до н. е. Діонісія Аристидова (Διονύσιος Ἀριστείδου) та, можливо, один з учасників олігархічного перевороту. Пік активності Аристида, сина такого-то, “тяжіє” до 385 р. до н. е. Як видно, розрахунковий пік активності Аристида потрапляє у верхню частину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін для монет зі скороченням ΑΡΙΣΤ.

Розгляну альтернативний варіант відновлення скорочення ΑΡΙΣΤ ім'ям Аристон, син такого-то (Ἀρίστων τοῦ δεῖνος). Цей Аристон був батьком епонімів 344, 343, 333, 331 рр. до н. е., відповідно, Ἀριστοκράτης Ἀρίστωνος, Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, Θρασυδάμας Ἀρίστωνος та Ἴκέσιος Ἀρίστωνος з роду Аристократидів; розрахунковий пік його активності припадає на 373 р. до н. е. Історична доля Аристократидів, які отримали поразку в клановій боротьбі не простежується в ольвійській історії 380 – 360 рр. до н. е. Можливо Аристократида перебували в цей час у вигнанні; одночасно, їхні політичні партнери – Мольпагори – назавжди зникають з ольвійського політичного та релігійного олімпу з 380-х рр. до н. е.¹. Отже, розглянутий альтернативний варіант відновлення скорочення ΑΡΙΣΤ ім'ям Аристона з роду Аристократидів менш вірогідний.

Загальним підсумком розглянутих варіантів тлумачення скорочень ЕΥ та ΑΡΙΣΤ існує очевидна необхідність подальших досліджень шляхом комбінування суто нумізматичних методів із методами просопографічними.

ΤΙ (*Anokhin* № 214; 380–360 рр. до н. е.): вважаємо, що за цим скороченням приховано ім'я магістрата Тимесіфея, сина такого-то (Τιμησίθεος τοῦ δεῖνος), що, вірогідно, був і епонімом близько до 360 р. до н. е. Підставою для такої гіпотези є інформація про його сина – монетного магістрата та епоніма 328 р. до н. е. Евримона Тимесіфеїва (Εὐρήμων Τιμησιθέου), що відзначився монограмами **Ε**, **Ε** (*Anokhin* № 267, 290). Відомий і онук цього Тимесіфея, епонім 298 р. до н. е. Аристокл Евримонів (Ἀριστοκλῆς Εὐρήμωνος). Аристокл Евримонів виконав посаду монетного магістрата ΑΡ (*Karyshkovskij* С. 81. табл. 4. №19. Кінець IV – початок III ст. до н. е.). Він був агораномом, залишивши клеймо на мірній посудині Ἀριστοκλέ(ου)ς Εὐρήμωνος \ ἀγοράνο(μου)μοῦνος – «агоранома Аристокла Евримонова». Окрім того, можливо ця історична особа згадується й на знайденому в ольвійському дикастерії остраконі Ἀριστοκλῆς, що його оприлюднила Е. І. Леві².

Отже, розрахунки піку активності Тимесіфея за роками виконання епонімії його сином [(328+30)=358 р. до н. е.] та, відповідно, онуком [(298+30*2)=358 р. до н. е.], збігаються. Як видно, пік активності цього монетного магістрата потрапляє в нижню частину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

* На нашу думку, на відміну від традиційних уявлень, скорочення імен на найперших випусках карбованих монет з Деметрою та гербом синопського типу були відсутніми. Тобто, вірогідно, початкова емісія цих монет здійснювалася державою. Скорочення з'явилися дещо пізніше. Ця гіпотеза витікає з простих розрахунків: кількість скорочень не збігається з майже 50-ті річною емісією. Ця тема потребує подальшого дослідження.

¹ Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV – III вв. до н. э. *Stratum plus*. № 6. 2018. С. 73-87.

² Левы Е. И. Ольвия: Город эпохи эллинизма отв. ред. К. К. Марченко. Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1985. С. 95.

Розглянемо близьке до ТІ скорочення ТІМ (*Anokhin* № 187; 400–380 рр. до н. е.). Раніше нами були введені в науковий обіг¹ монети зі скарбу з такою легендою, фасовий горгонейон яких свідчить про їхню належність до 360–350 рр. до н. е. Тож вважаємо, що скорочення ТІМ є різновидом скорочення ТІ та належить воно згадуваному вище Тимесіфею. Водночас В. О. Анохін датує скорочення ТІМ 400–380 рр. до н. е., але не пояснює такого датування.

Очевидно, що побудова гіпотез про розкриття скорочень та монограм, особливо таких, що стосуються другорядних елітних родів, навіть за наявності твердої хронологічної основи та деякої просопографічної інформації, є ризикованим та відповідальним процесом. У ньому не повинна бути присутньою будь-яка ейфорія. Так, ще декілька років тому нами приймалась, як більш вірогідна, гіпотеза про походження магістрата ТІ з другорядного роду Батаків²; однак, інформація про мірну посудину з клеймом агоранома Аристокла Евримонова дозволила перебороти альтернативу на користь другорядного роду Евримонів.

ΠΟΣΕΙ (*Anokhin* № 213; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Посидоній, син такого-то (Ποσειδώνιος τοῦ δεῖνος), що, вірогідно, був батьком магістратів та епонімів Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου (ΑΡΙΣ, епонім 346 р. до н. е.), Ἀλφῆνος Ποσειδωνίου (ΑΛΦ, ФЛА, епонім 342 р. до н. е.), Σωκράτης Ποσειδωνίου (ΣΩΚΡ, епонім 335 р. до н. е.). Належить Посидоній до роду Посидоніїв. Розрахунок піку активності Посидонія за роками виконання епонімії його синами: $[(346+30)+(342+30)+(335+30)]/3=371$ р. до н. е. Як видно, розрахунковий пік його активності потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

ΕΥΒΙΟ (*Anokhin* № 204; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Євбіот, син такого-то (Εὐβίωτος τοῦ δεῖνος), вірогідно, як варіант тлумачення, є батьком епонімів Δημοκῶν Εὐβίωτου 349 р. до н. е. та/або Горυῖας Εὐβίωτου 334 р. до н. е. Розрахунок піку активності Євбіота за роками виконання епонімії його синами: $[(349+30)+(334+30)]/2=371$ р. до н. е. Як видно, розрахунковий пік активності Євбіота потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

ΠΑΡ³: як варіант, Парміс, син такого-то (Πάρμις τοῦ δεῖνος), є батьком епоніма 310 р. до н. е. Τυρόθεος Πάρμιος. Рід невідомий. Згідно з законом генеалогії $[(310+30)=340$ р. до н. е.] монета зі скороченням ПАР «тяжіє» до 340-х рр. до н. е., що дозволяє дещо звузити хронологічний діапазон (360 – 330 рр. до н. е.), запропонований В. В. Нечитайлом. Цей Парміс не виконував епонімну посаду. Інша інформація відсутня. Рідкість імені дозволяє стверджувати про високу ймовірність цієї гіпотези.

ΜΟΣΧ, ΜΟΣΧΙ (*Anokhin* № 245, 254; ориєнтовно 330 р. до н. е.): магістрат, що був батьком епоніма 300 р. до н. е. Афінодора Мосхова (Ἀθηνόδωρος Μόσχου). Другорядний рід Мосхів. Відоме клеймо ΜΟΣΧΟ на місцевій черепиці⁴. Μόσχος, ймовірно, був фабрикантом, але не епонімом. П. О. Каришковський вважав, що ця особа є ідентичною монетному магістрату ΜΟΣΧ(Ι) 340–335 рр. до н. е., але зазначив різницю імен Μόσχος і Μοσχίων⁵. Однак, Μόσχος і Μοσχίων, ймовірно, згідно з традицією, брати з роду Мосхів⁶. Оскільки Ἀθηνόδωρος Μόσχου

¹ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филюк, 2014. С. 152.

² Там само. С. 153

³ Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. №199.

⁴ Брашинский И. Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 г. Ольвия : Теменос и агора : [сб. ст.]. Акад. наук СССР. Ин-т археологии. Наука [Ленингр. отд-ние], 1964. С. 308.

⁵ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. С. 137.

⁶ Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филюк, 2014. С. 45.

виконав епонімну посаду в 300 р. до н. е., датування клейма ΜΟΣΧΟ, відноситься до третьої чверті IV ст. до н. е. Розрахунок піку активності Мосха за роком виконання епонімії його сином: $[(300+30)=330$ р. до н. е.]. Як видно, пік активності Мосха абсолютно збігається з датуванням монет ΜΟΣΧ, що його встановив В. О. Анохін. Рідкість імені дозволяє стверджувати про високу ймовірність цієї гіпотези.

ΑΘΗ (*Anokhin* № 246; орієнтовно 330 р. до н. е.): як варіант, магістрат, що був батьком епоніма 299 р. до н. е. Аментора Афінодорова (Ἀμύντωρ Ἀθηνοδώρου). Аментор належить до другорядного роду Мосхів. Інша просопографічна інформація про нього відсутня. Розрахунок піку активності Афінодора за роками виконання епонімії його сином: $[(299+30)=329$ р. до н. е.]. Як видно, розрахунковий пік активності Афінодора абсолютно збігається з датуванням монет ΑΘΗ, що його встановив В. О. Анохін. Втім, дослідник наводить й інші монети зі скороченням ΑΘΗ, що належать іншим періодам (*Anokhin* № 196; 380–360 рр. до н. е.; № 215; 380–360 рр. до н. е.). Велику кількість імен, що починаються на ΑΘΗ, утримують магичні написи Ольвії. Приймати гіпотезу про розкриття скорочення ΑΘΗ ім'ям батька епоніма 299 р. до н. е. Аментора Афінодорова слід із застереженнями.

ΜΗ (ΗΜ) (*Anokhin* № 207; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Митродор, син такого-то (Μητροδώρος τοῦ δεῖνος), вірогідно, батько епонімів Ἡρόδοτος Μητροδώρου та/або Εὐφρόνιμος Μητροδώρου, відповідно, 354 р. до н. е. та 323 р. до н. е. Розрахунок піку активності Митродора за роками виконання епонімії його синами: $[(354+30)+(323+30)]/2=374$ р. до н. е. Як видно, пік активності Митродора потрапляє близько до середини хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін. Водночас, ім'я Митродор є надзвичайно поширеним та таким, що не несе родової ознаки; слід дуже обережно ставитися до просопографічних розвідок із застосуванням цього імені.

Далі розглядається низка монетних скорочень, які розкриваються безпосередньо іменами епонімів. Такі скорочення дозволяють виконати порівняно точне датування монет:

ΑΝ, ΑΝΤ¹: магістрат Антіместор Агатинів (Ἀντ(ι)μ[ήστωρ] Ἀ[γαθίνου]), що був епонімом у 357 р. до н. е. Антіместор є вихідцем із другорядного роду Агатинів, якій входив в угруповання Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів та Пантаклів-Клеомбротів. Він згаданий у *defixio*, що перебуває в стадії публікації². Датування монет із цим скороченням, встановлене В. В. Нечитайлом, 400–370 рр. до н. е., що, на нашу думку, уже є застарілим, адже, карбування монет із Деметрою та гербом Ольвії синопського типу почалося синхронно із запровадженням нового літочислення за жерцями Аполлона Дельфінія орієнтовно в 380-ті рр. до н. е. Існують *підстави вважати, що монети з Деметрою та гербом Ольвії синопського типу отримали додаткові скорочення імен не раніше 370–360-х рр. до н. е. (це питання необхідно ретельно дослідити з одночасним застосуванням просопографічних та нумізматичних методів аналізу)*. Датування монет зі скороченням ΑΝ, ΑΝΤ, вірогідно, належать близько до 360–355 рр. до н. е.

ΔΙΟ (*Anokhin* № 201; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Діонісій Аристидів (Διο(νύσιος Ἀριστείδου)), що був епонімом у 355 р. до н. е. Рід Діонісіїв. Ця особа згадується, вірогідно, у великій групі лапідарних та магичних написів³.

ΦΙΛΙ (*Anokhin* № 259; орієнтовно 330 р. до н. е.): магістрат Філіск Геродорів (Φιλί(σκος Ἡροδώρου)), що був у 345 р. до н. е. епонімом Ольвії. Рід Геросонів-Геродорів. Датування цього скорочення близьке до 347–343 рр. до н. е.

¹ Нечитайло В. В. Каталог античних монет Ольвіи. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. № 126.

² Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистографа из Ольвии). SCRIPTA ANTIQUA. 2019. У друці.

³ Николаев М. И. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н. е. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.

ΑΡΙΣ (*Anokhin* № 244; близько до 330 р. до н. е.): “класичний” випадок нездоланої альтернативної інтерпретації іменами двох реальних історичних діячів, активність яких припадає на суміжні або близькі роки. По-перше, це може бути магістрат Аристокрит Посідоніїв (Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου), що був у 346 р. до н. е. епонімом Ольвії. Цей Аристокрит належить до роду Посідоніїв, який реперзентативно представлений як в епонімному каталозі (360-ті, 346, 342, 335, 332, 321, 319 рр. до н. е.), так і в монетному карбуванні (ΠΟΣΕΙ, ΑΛΦ, ΣΩΚΡ).

Альтернативний варіант передбачає магістрата, що був епонімом через два роки після Аристокрита, тобто в 344 р. до н. е. Це Аристократ Аристонів (Ἀριστ(οκράτης) Ἀρίστωνος). Походить він із могутнього роду Аристократидів, які ймовірно повернулись із вигнання на рубежі 350–340 рр. до н. е. Окрім епонімного каталогу присутність Аристократидів у 340-х рр. до н. е. фіксується і двома магічними написами¹. На користь розкриття скорочення ім'ям Аристократа Аристонова свідчить і скорочення ΘΕΟ, яке очевидно належить його рідному брату Теоклу Аристонову, епоніму 343 р. до н. е. (дивись нижче). Поява Аристократидів із 344–343 рр. до н. е. в епонімному каталозі, магічних написах та монетному карбуванні є деяким аргументом із того, що саме в цей час з ініціативи цього роду був втілений декрет *ΙΡΕ Ι² 24* про грошовий обіг, відомий як декрет Каноба Трасидамантова. Адже ім'я та патронім Каноба є характерними для роду Аристократидів.

Врешті-решт не виключений і варіант інтерпретації скорочення ΑΡΙΣ як належного до епоніма 346 р. до н. е. Аристокрита Посідонієва, а монограми (*Anokhin* № 223; 360–350 рр. до н. е.) – до епоніма 344 р. до н. е. Аристократа Аристонова (або навпаки). Як видно, *властивість багатозначності, що притаманна ономастиці, інколи присутня й у деяких просопографічних дослідженнях, але тут вона набуває іншого змісту. Зокрема, альтернативні варіанти розкриття скорочення (чи монограми) стосуються двох-трьох реальних історичних осіб. У даному випадку датування скорочення ΑΡΙΣ та монограми (*Anokhin* № 223, 229) незалежно від їхньої альтернативної просопографічної інтерпретації “тяжіє” близько до 348–342 рр. до н. е.*

ΘΕΟ (*Anokhin* № 209; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Теокл Аристонів (Θεο(κλής) Ἀρίστωνος)), що був у 343 р. до н. е. епонімом Ольвії, рідний брат епоніма 344 р. до н. е. Аристократа Аристонова. Належить Теокл до роду Аристократидів. Пропоноване В. О. Анохіним датування цього скорочення можливо скоригувати та звузити, наприклад, до 345–341 рр. до н. е.

ΑΛΦ, ΦΛΑ (*Anokhin* № 232; 360–350 рр. до н. е.): магістрат Алфін Посідоніїв (Ἀλφ(ίτος) Ποσειδωνίου)), що був у 342 р. до н. е. епонімом. Рід Посідоніїв. Пропоноване В. О. Анохіним датування цього скорочення можливо дещо скоригувати та звузити до 345–340 рр. до н. е.

ΚΑΛΛΙ (*Anokhin* № 210; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Калліп Каллініків (Κάλλι(πτος) Καλλινίκου)), що був у 341 р. до н. е. епонімом Ольвії. Κάλλιπτος є представником другорядного роду Каллініків. Традиції «сімейного протекціонізму» фіксуються першим випуском «борисфенів» та інших монет (див. нижче). Датування цього скорочення В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, наприклад, до 345–340 рр. до н. е.

ΕΥΠΡ (*Anokhin* № 205; 380–360 рр. до н. е.): магістрат Євдор Протогенів Εϋ(δωρος) Πρ(ωτογένους)), що був у 340 р. до н. е. епонімом Ольвії. Євдор походить з роду Протогенів. Цей епонім та магістрат згаданий, вірогідно, в магічному списку *IGDOP* 104, що датується близько до 340 р. до н. е. Датування цього скорочення В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, принаймні, до 342 – 338 рр. до н. е.

¹ Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического описографа из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019. У друці.

ΛΕΟΝΤ: скорочення нещодавно уведено до наукового обігу Е. Я. Туровським та Е. О. Колесниченко¹. Магістрат Леонтомен Гікесіїв (Λεοντ(ομένης Ἰκεσίου)), що був у 339 р. до н. е. епонімом Ольвії належить до роду Пантаклів-Клеомбротів. Датування цього скорочення можливо встановити близько до 341–337 рр. до н. е.

ΣΩΚΡ: магістрат Σωκρ(άτης Ποσειδωνίου), що був у 335 р. до н. е. епонімом. Рід Посідоніїв. Цьому епоніму та магістрату, вважаємо, належить і фрагментована посвята *IPE* Γ² 161³. Датування цього скорочення можливо встановити близько до 337–333 рр. до н. е.

Особливістю розглянутих вище деяких скорочень у сукупності є їхня хронологічна безперервність (345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 рр. до н. е.), яка корелює з відповідною ділянкою епонімного каталогу. Це є доброю ознакою, що вказує на порівняно високу ймовірність пропонувананих хронологічних та просопографічних гіпотез, тобто набуття історичного контексту. Чи є вірогідним те, що безперервна низка скорочень імен магістратів, тотожних епонімам 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 рр. до н. е., вказує на епонімні дати? Очевидно для дослідження цього питання необхідно застосувати нумізматичні методи (аналіз штемпелів).

Існує група скорочень, яка не розкривається іменами епонімів, але іменами історичних осіб, відомих з інших епіграфічних пам'яток. Відповідно, датування цих скорочень виконується на основі порівняльних досліджень з іншими джерелами:

ΗΡΑΓΟΡΑΣ: легенда введена в науковий обіг Є. Я. Туровським та Є. О. Колесниченко⁴. Раніше легенда ΗΡΑΓΟΡΑΣ внаслідок поганого зберігання монет невірно читалась як ΑΓΟΡΑ (*Anokhin* № 194; 380–360 рр. до н. е.). Вірогідно, легенда ΗΡΑΓΟΡΑΣ пов'язана з магістратом на ім'я Герагор Праксианактів (Ἡραγόρης Πρα[ξιανακτοῦς?]). Праксианакти – другорядний рід, що входив у клан Леократидів-Евресибіадів-Леопрепідів та Діонісіїв. Окрім монетної легенди відомі ще три епіграфічні пам'ятки, які згадують, ймовірно, цього магістрата. По-перше, це магичні написи *IGDOP* 109 та *IGDOP* 106, які мають просопографічне датування⁵ близько до 345–335 рр. до н. е. Окрім того, Ἡραγόρης Πρα[ξιανακτοῦς?] – один із дедікантів посвяти *IOLB* 71 жерців Євресибія 328–322 рр. до н. е. Відомо, що на цей час Герагор був уже особою похилого віку⁶.

Датування легенди ΗΡΑΓΟΡΑΣ В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, принаймні, до 345–335 рр. до н. е. Ім'я Герагор у монетній легенді, (на відміну від інших епіграфічних пам'яток з іонійським діалектом), передано в аттичному діалекті; на цей період припадає початок проникнення цього діалекту в Ольвію. На противагу датуванню В. О. Анохіна зауважимо, що застосування аттичного діалекту в Ольвії в 380–360 рр. до н. е. мало ймовірне. Не виключено, що майстер, який вирізав штемпель для виготовлення монети, походив, наприклад, з Атен.

ΚΡΙ (*Anokhin* № 186; 400–380 рр. до н. е.): вірогідно, магістрат Критон Нікератів (Κρί(των Νικηράτου?)). Рід Нікератів. Згаданий у *defixio* *SEG* 50:702, IV орієнтовно 352–347 рр. до н. е.⁷. Монета зі скороченням ΚΡΙ є близьким аналогом монет зі скороченням ΤΙΜ та датується, відповідно, 360–350 рр. до н. е.

¹ Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. Стародавнє Причорномор'я. Одеса. 2016. Вип. 11. С. 542-546.

² Монеты Тавриды <http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-olvii/246-2462-detail>

³ Nikolayev, N. Νέα ἀνάγνωση της ἐπιγραφῆς *IosPE* Γ² 161 ἀπὸ τῆν Ολβία. *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ*. ΑΘΗΝΑ. 2013. № 2. Σελ. 67-70.

⁴ Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. Стародавнє Причорномор'я. Одеса. 2016. Вип. 11. С. 542-546.

⁵ Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистόγραφα из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019. У друці.

⁶ Там само.

⁷ Николаев М. И. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н. е. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.

APTE (*Anokhin* № 199; 380–360 pp. до н. е.): як варіант інтерпретації, магістрат Артемідор Герофілів (Ἀρτεμίδωρος Ἡεροφίλο) з другорядного роду Герофілів. Розрахунковий пік активності Артемідора¹ припадає на 341 р. до н. е. Цей Артемідор згаданий у *defixio IGDOF* 104, поряд з епонімом та магістратом 340 р. до н. е. Євдором Протогеновим (див. составне скорочення ЕУПР).

MONI (*Anokhin* № 201; 380–360 pp. до н. е.): П. О. Каришковський розкривав це скорочення розповсюдженим в античному світові ім'ям Μόνιμος. Гіпотеза дослідника підтверджується знахідкою надгробка Ἀριστήνωρ Μονίμου². Втім, фрагментарна інформація про другорядний рід Монімів є недостатньою для побудови будь-яких хронологічних та просопографічних висновків.

Датування групи монетних скорочень ЕУПР, ΠΡΑΓΟΡΑΣ, ΚΡΙ, ΑΡΤΕ із застосуванням хронологічної та просопографічної основи історії Ольвії, на відміну від датувань В. О. Анохіна (380–360 pp. до н. е.), припадає на 350–340 pp. до н. е. На нашу думку, ці скорочення були запровадженні синхронно з початком емісії великих литих монет із фасовим зображенням Деметри.

Орієнтовно у 330 р. до н. е. відбулося реформування ольвійської монетної справи – повновагові монети були замінені “борисфенами”³. Монограми на “борисфенах” отримали назву *диферентів*. Перший випуск “борисфенів” містить монограму **Ξ** або її графічний варіант **⊞** (*Karyshkovskij* С. 81. табл. 4. №1, 2; 331–323 pp. до н. е.). Традиційне ономастичне тлумачення цієї монограми П. О. Каришковським передбачало ім'я Гекатеон (Ἐκατέων)⁴. У 2012 р. нами був встановлений важливий нумізматичний факт: *група синхронних (331–329 pp. до н. е.) золотих, срібних, свинцевих (“облогових”) монет та перший випуск “борисфенів” містять спільну монограму Ξ. Одночасно була запропонована просопографічна гіпотеза про читання цієї монограми ім'ям реальної історичної особи – видатного державного діяча Каллініка Євксенова (Καλλίνικος Ευξένου)⁵. У такий спосіб наше тлумачення монограми підтверджувало датування та інтерпретацію П. О. Каришковським та Ю. Г. Виноградовим декрету *IPE* I² 25+31 на честь Каллініка Євксенова, як пов'язаного з подіями зопіріонової облоги Ольвії в 331–329 pp. до н. е. та запровадженням само в цей час Каллініком реформи грошового обігу⁶.*

Емісію ольвійських свинцевих (“облогових”) монет дослідив В. О. Анохін⁷, визнавши, що така фінансова стратегема є традиційною в античному світові під час зовнішньої загрози. Водночас, *випуск свинцевих монет є точно датованим фактом ольвійської історії, оскільки пов'язується з подіями облоги*. Звертаємо увагу на суперечності в хронологічних побудовах В. О. Анохіна: дослідник, визнаючи датування золотих, срібних та свинцевих монет, часом зопіріонової облоги (*Anokhin* № 261, 262, 263, 274; 330 – 325 pp. до н. е.), датує аналогічну монограму на першому випуску “борисфенів” 310–290 pp. до н. е. (*Anokhin* № 295).

¹ Николаев М. И. До социально-политической истории Ольвии 380–340 pp. до н. е. Специальные исторические дисциплины: вопросы теории и методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.

² Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филук, 2014. С. 100.

³ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. 684 с.

⁴ Там само. С. 134.

⁵ Николаев М. И. Нові матеріали про діяльність Каллініка Євксенова в Ольвії в IV ст. до н. е. Гілея : Науковий вісник. 2012. Вип. 57. С. 158-167.

⁶ Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Каллиник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. Вестник древней истории. 1982. № 4. С. 26-46; 1983. № 1. С. 21-39.

⁷ Анохин В. А. Поход Зопириона и финансовая стратегема ольвиополитов. Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике : сб.; Ин-т археологии НАН Украины. К.: Стило, 2010. С. 37-46.

Важливо зазначити, що в результаті досліджень ольвійського епонімного каталогу *IPE* I² 201, зокрема, була визначена його ділянка, що хронологічно відповідає подіям облоги. Йдеться про епонімію 329⁺² р. до н. е. Каллініка Філоксенова (Καλλίνικος Φίλοξένου), вірогідно, згідно з традицією, родича магістрата та державного діяча Каллініка Євксенова (Καλλίνικος Ευξένου). Хронологічне визначення ділянки епонімного каталогу, як такої, що належить до подій зопіріонової облоги, дозволило продовжити ідентифікацію іменами реальних історичних осіб групи монетних скорочень та монограм. Зокрема,

 (*Anokhin* № 277; 325–320 pp. до н. е.; *Karyshkovskij* С. 81. табл. 4. № 4): магістрат Полімнест Менонів (Πολύμνηστος Μένωνος), епонім 330 р. до н. е. Рід невідомий. Втім, у вузькому хронологічному діапазоні (332–330 pp. до н. е.) присутня й така, що її неможливо перебороти, альтернатива: не виключено, що монограма розкривається ім'ям епоніма 332 р. до н. е. та представника гілки роду Посідоніїв – Посідонія Євкратова (Ποσειδώνιος Ἐλικράτου)). З огляду на те, що представники роду Посідоніїв періодично виконували магістратські посади (див. вище) гіпотеза про розкриття монограми ім'ям Посідонія є достатньо вагомою. На нашу думку, монети, що мають розглянуту монограму, датуються близько до 329 р. до н. е.

 (*Anokhin* № 267; 330–325 pp. до н. е. № 290; орієнтовно 315 р. до н. е.): магістрат Евримон Тимесіфеїв ΕΥ(ρήμων) ΤΙ(μησιθέου), епонім 328 р. до н. е. На нашу думку, розглянуті монограми є графічними варіантами зображення імені та патроніму однієї особи – Евримона Тимесіфеїва та датуються вони близько до 328 р. до н. е.

 (*Anokhin* № 286; 320 – 315 pp. до н. е.; *Karyshkovskij* С. 81. табл. 4.

№7, 8; 330–320 pp. до н. е.): епонім Ольвії 326 р. до н. е. та магістрат Теокуд Панкратів (ΘΕ(οκύδης Παγκράτου)) з другорядного невідомого роду. Очевидно, відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми.

 (*Anokhin* № 273; 330–325 pp. до н. е.; *Karyshkovskij* С. 81. табл. 4.

№12; 330–320 pp. до н. е.): магістрат Дістеф Гестіаїв (Δ(ιστέφης) Ἐ(στιαίου)), епонім 325 р. до н. е. Невідомий другорядний рід. Хронологічні діапазони, що встановлені П. О. Каришковським та В. О. Анохіним для цієї монограми загалом відповідають епонімному каталогу. Очевидно, відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми.

 (*Anokhin* № 300; 310–290 pp. до н. е.; *Karyshkovskij* С. 81. табл. 4. №9;

331–323 pp. до н. е.): магістрат Протоген Євдорів (Π(ρωτογένης) Ε(υδώρα)), епонім 324 р. до н. е. Походить із роду Протогенів. Тлумачення монограми на основі ономастики ім'ям Педей (Πε(διεύς)), що його запропонував В. Ф. Столба¹, на нашу думку, не погоджене хронологічно*. Датування П. О. Каришковського, якій помістив ці монети між 331–323 pp. до н. е., більшою мірою відповідає просопографічному датуванню (орієнтовно 324 р. до н. е.).

 (*Karyshkovskij* С. 81. табл. 4. №13, №14; 331–323 pp. до н. е.; *Anokhin* №287; 320–315 pp. до н. е.; *Anokhin* №304, №305; 310–280 pp. до н. е.): епонім 320 р. до н. е. та магістрат Гекатеон Пантаклів (Ἐκατέων Παντακλέους) з роду Пантаклів-Клеомбротів. П. О. Каришковський² помістив ці монети між 330–320 pp. до н. е. Але В. О. Анохін, датуючи тетрадрахму з відповідною монограмою 320–315 pp. до н. е., чомусь таку ж монограму на “борисфені” першого випуску відносить до 310–290 pp. до н. е. На нашу думку, датування монет із цими монограмами можливо уточнити: вони належать близько до 320 р. до н. е. Очевидно відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми. Наведені в статті

¹ Stolba V. 2015. ‘Archers’ of the Blessed City: City’s Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismatae*. Vol. 10. С.43-63.

* Епонім з рідким ім'ям та патронімом Ζώϊλος Πεδιέως, що походить із другорядного роду Педей, виконував свою посаду у 336 р. до н. е.

² Карышковский П. О. Ольвийские «борисфены». *Нумизматика и сфрагистика*. 1968. Вып. 3. С. 74.

матеріали свідчать на користь гіпотези про те, що *однакові монограми та скорочення на різних монетах у хронологічному відрізьку, що охоплює одне покоління, як правило, належать до однієї особи.*

КЛЕ (*Karyshkovskij* С. 66. 331–323 рр. до н. е.; *Anokhin* №253; Близько до 330 р. до н. е.): епонім 317 р. до н. е. та магістрат Клеомброт (I) Пантаклів (КЛЕ(όμβροτος Παντακλέους)). Рід Пантаклів-Клеомбротів. Клеомброт, також, був стінобудівником та присвятив вежу Гераклу (посвята *IPE* Γ² 179). Вважаю, що монети зі скороченням КЛЕ датуються близько до 317 р. до н. е.

Але в деяких випадках є наявними однакові монограми (або скорочення), притаманні одній державі (полісу), але суттєво рознесені хронологічно. Наприклад, монетне скорочення КЛЕ (*Karyshkovskij* С. 66. 331–323 рр. до н. е.; *Anokhin* № 253; Близько до 330 р. до н. е.) належить як епоніму Ольвії 317 р. до н. е., стінобудівнику (посвята *IPE* Γ² 179) та магістрату Клеомброту (I) Пантаклову, так і його онуку, епоніму 222 р. до н. е. стінобудівнику (напис *IPE* Γ² 180) та магістрату Клеомброту (II) Пантаклову (*Anokhin* № 440; 220–210 рр. до н. е.). Очевидно, що у даному випадку фіксується така властивість монограм як можливість родового наслідування. Завданням майбутніх періодів, безперечно, є відповідне порівняльне дослідження інших випадків родового наслідування.

Повертаємось до розгляду спільної монограми **Ε** на золотих, срібних, свинцевих (“облогових”) монетах та першому випуску “борисфенів”. У розвиток згаданого на початку статті застереження О. М. Зографа, з’явилася можливість надати додаткові докази вірності читання монограми ім’ям Каллініка Євксенова. У науковий обіг вводиться новий (ускладнений) графічний варіант диференту (рис. 1, зліва) на “борисфені” першого випуску, який нещодавно був виставлений на вітчизняному нумізматичному аукціоні – **Ε**. “Борисфен” має вагу 14,49 г на відміну від сталої ваги монет першої групи приблизно 12 г. З огляду на рідкість примірника, його слід відносити до ранніх, можливо, пробних випусків. *Монограма розкривається початковими літерами імені та патроніма магістрата Каллініка Євксенова, відповідно, К та Ε що, за умови сумісного розгляду її зі спрощеним варіантом (рис. 1, справа), безперечно, свідчить проти її розкриття ім’ям Гекатеон.*

З урахуванням деяких інших монограм (див. вище) простежується тенденція до послідовного спрощення графічного зображення монограми, що має, на нашу думку, загальний характер; це потрібно ретельно дослідити в майбутньому.

Отже, у поєднанні з розглянутими вище майже безперервними низками монограм* епонімів 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до н. е., новий варіант диференту підтверджує виконану раніше інтерпретацію диферентів №1, 2 початковими літерами імені та патроніма видатної історичної постаті – Каллініка Євксенова – та є важливим джерелом, що пов’язується з історичними подіями облоги Ольвії військом Зопіріона (у викладенні П. О. Каришковського, Ю. Г. Виноградова та В. О. Анохіна).

Рис. 1

* Поза темою цієї статті залишилася ще одна безперервна низка монетних скорочень, що корелює з хронологічною ділянкою епонімного каталогу рубежу IV – III ст. до н. е. та підтверджує відповідне датування П. О. Каришковським “борисфенів” другої групи.

Втім, надалі необхідно ознайомити читача з тісно пов'язаними з цим розглядом критичними зауваженнями щодо виконуваних нами просопографічних реконструкцій та показати шлях переборення цих зауважень.

Отже, у 2017 р. відомим російським епіграфістом В. П. Яйленком¹ була опублікована авторська компіляція досліджень минулих років, іноді дещо перероблених та доповнених, загальним обсягом майже 1000 сторінок. Дослідник, як і багато років тому, вважає епонімний каталог *IPE I² 201*, (який фактично формувався упродовж майже трьохсот років), синхронним списком ольвіополітів останньої чверті III ст. до н. е. Така інтерпретація каталогу, як показано в наших критичних відгуках², можлива лише за застосування антинаукових та хибних методів аналізу, свідомого замовчування низки фактів, ігноруванні хронологічних лакун каталогу тощо та призводить до суттєвого спотворення політичної історії Ольвії. Відповідно, у власних просопографічних побудовах вчений вимушений, як нами передбачалося раніше, використовувати гіпотетичних (“клонуваних”) одноіменних осіб, що є родичами з інших поколінь щодо епонімів каталогу. Наприклад, розглянуті вище безперервні низки скорочень імен магистратів, тотожних епонімам 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до н. е. в рамках концепції В. П. Яйленка можуть бути інтерпретовані, відповідно, як *сім та вісім послідовно розташованих у каталозі одноіменних праправнуків із різних родів*.

В цілому монографія В. П. Яйленка є своєрідним антиподом наших досліджень як з інтерпретації базового документа – епонімного каталогу *IPE I² 201*, так і з визнання алгоритму просопографічної реконструкції, на якому базуються відновлення монетних монограм та скорочень. Зокрема, виконана нами понад 10 років тому просопографічна реконструкція фрагментованої посвяти *SEG 58:766* евергета Пантакла (II) Клеомбротова, епоніма 195 р. до н. е. за залишками двох літер імені [...]HN³ була піддана брутальній за формою критиці В. П. Яйленком⁴, (з традиційних ономастичних позицій), що взагалі є притаманним цьому вченому, у тому разі щодо колег, яких уже немає з нами. Критичні напади В. П. Яйленка були однозначно переборені шляхом поєднання фрагмента *SEG 58:766* зі знайденим в 1949 р. на агорі фрагментом *IOLB 125⁵*. Поєднання фрагментів посвяти, що підтверджує виконану нами понад 10 років тому реконструкцію, є *фактом, а не гіпотезою. Це є безперечним доказом реальності та дієвості алгоритму просопографічної реконструкції, який застосовується й у розшифровках монетних скорочень та монограм*.

Спотворення політичної історії Ольвії В. П. Яйленком, зокрема, стосується й заперечення факту осади Ольвії Зопіріоном близько до 331–329 р. до н. е. Декрет *IPE I² 25+31* на честь Каллініка Євксенова, який пов'язаний з осадом та запровадженням грошової реформи, датується цим вченим III ст. до н. е. Дослідник навіть свинцеві пращові кулі з ім'ям царя Олександра [B]AΣIΛE(ΩΣ) / AΛEΞAN(ΔPOY), що знайдено поблизу Ольвії, інтерпретує як свідомство дружніх стосунків сторін⁶. Втім В. П. Яйленко, будуючи власні гіпотези, не бере до уваги розглянуту вище безперервну хронологічну низку скорочень та монограм 330–320 рр. до н. е.,

¹ Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э.– VII в. н.э. СПб. 2017. 1064 с.

² Николаев Н. И. Критические заметки к монографии В. П. Яйленко «История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э.». *ЕМИНАК: науковий щоквартальник*, 2018. 1(2 (22)). С. 155-159.

³ Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э. : научное монографическое издание. Николаев : ЧП Шамрай, 2008. 262 с.

⁴ Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э.– VII в. н.э. СПб. 2017. С. 484.

⁵ Николаев М.И. Просопографічна реконструкція скорочених і фрагментованих імен історичних осіб (на прикладі Ольвії). *ЕМИНАК: науковий щоквартальник*. 2019. 1(25).

⁶ Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э.– VII в. н.э. СПб. 2017. С. 385.

яка починається з “облогових” статерів та є безперечним доказом існування факту навали Зопіріона. Складається враження, що цьому науковцю бракує як елементарних навичок аналізу даних, так і наукової мужності визнати свої багаторічні просопографічні розвідки тупиковими.

Висновки з дослідження й перспективи подальших розвідок. У відповідних місцях основної частини статті нами курсивом уже виділялися окремі висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок. Наразі сформулюємо підсумковий висновок: *маючи на меті набуття історичного контексту, у разі відновлення монограм та скорочень імен монетних магистратів перспективним є застосування ольвійської просопографії, на відміну від традиційної ономастики.* На наш погляд, подальші дослідження в цьому руслі мають виконуватися як в більш широкому хронологічному діапазоні, так і в поєднанні просопографічних та нумізматичних методів, зокрема, у співставленні просопографії з аналізом штемпелів тощо. Існують передумови для виконання відповідних просопографічних досліджень не тільки для Ольвії з її синхронізованим епонімним каталогом, а й для Херсонеса Таврійського, Пантікапею тощо.

Використана література

1. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. К. : Наук. думка, 1989. 128 с.
2. Анохин В. А. Поход Зопириона и финансовая стратегема ольвиополитов. Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике : сб. Ин-т археологии НАН Украины. К. : Стило, 2010. С. 37-46.
3. Брашинский И. Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 г. Ольвия : Теменос и агора : [сб. ст.]. Акад. наук СССР. Ин-т археологии : Наука [Ленингр. отд-ние], 1964. – С. 285-313.
4. Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI–V вв. до н.э. Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации : материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо, 1979. Тбилиси : Мецниереба, 1981. С. 131-148.
5. Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Каллиник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. Вестник древней истории. 1982. № 4. С. 26-46 ; 1983. № 1. С. 21-39.
6. Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. : ист.-эпиграф. исслед. отв. ред. Е. С. Голубцова ; АН СССР, Ин-т всеобщ. истории. М. : Наука, 1989. 288 с.
7. Зограф А. Н. Античные монеты. М. : Изд-во АН СССР, 1951. 308 с.
8. Зограф А. Н. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии. Фролова Н. А. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея : каталог. Н. А. Фролова, М. Г. Абрамзон ; Гос. ист. музей. М. : РОССПЭН, 2005. С. 33-37.
9. Карышковский П. О. Ольвийские «борисфены». Нумизматика и сфрагистика. 1968. Вып. 3. С. 62-85.
10. Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III – II вв. до н.э. Вестник древней истории. 1971. № 2. С. 36-55.
11. Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы. Вестник древней истории. 1978. № 2. С. 82-88.
12. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одесса. 2003. 684 с.
13. Леви Е. И. Ольвия: Город эпохи эллинизма. Отв. ред. К. К. Марченко. Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1985. Л. : Наука, 1985. 152 с.
14. Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии. VI в. до н.э. – III в. н.э. : каталог. К., 2000. 91 с.

15. Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э. : научное монографическое издание. Николаев : ЧП Шамрай, 2008. 262 с.
16. Ніколаєв М. І. До реконструкції присвятного напису жерців – Леократидів з Ольвії. Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]. Серія : Історія. 2010. Вип. 116. Т. 129. С. 118-125.
17. Ніколаєв М. І. Нові матеріали про діяльність Калініка Євксенова в Ольвії в IV ст. до н. е. Гілея : науковий вісник. 2012. Вип. 57. С. 158-167.
18. Николаев Н. И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник. Историчний архів. Наукові студії. 2013. Вип.10. С. 166-173.
19. Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : (монография в двух книгах). К. : Издатель Олег Филюк, 2014. 316 с.
20. Ніколаєв М. І. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н. е. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26/27. С. 69-83.
21. Николаев Н. И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства. Аристей. XV. 2017. С. 55-76.
22. Ніколаєв М. І. Агораноми елліністичної Ольвії. Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. Дніпро: 2017. № 1 (15). С. 12-30.
23. Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV – III вв. до н. э. Stratum plus. № 6. 2018. С. 73-87.
24. Николаев Н. И. Критические заметки к монографии В. П. Яйленко «История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э.». *ЕМИНАК: науковий щоквартальник*, 2018. 1(2 (22)). С. 155-159.
25. Ніколаєв М. І. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтією. Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Миколаїв. : МНАУ, 2018. С. 61-65.
26. Ніколаєв М. І. Монетні магістрати Ольвії 380–330 рр. до н. е. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький. Київ: 2018. С.10-12.
27. Николаев Н. И. Развитие просопографической модели общины небольшого античного города (на примере Ольвии). Древние цивилизации: социум и человек. ЯрГУ. Ярославль: 2018. С. 99-104.
28. Ніколаєв М. І. Просопографічна реконструкція скорочених і фрагментованих імен історичних осіб (на прикладі Ольвії). *ЕМИНАК: науковий щоквартальник*. 2019. 1 (25).
29. Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистографа из Ольвии). *SCRIPTA ANTIQUA*. 2019 У друці.
30. Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії. *Археологія*. 1982. № 39. С. 30-40.
31. Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская. Киев. 2004.
32. Туровский Е. Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамических клеймах: опыт сравнения. *Античный мир и археология: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: изд-во “Научная книга”*. 2015. Вып. 17. С. 342-351.
33. Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса. 2016. Вип 11. С. 542-546.
34. Чореф М. М. Династическая история Боспора рубежа новой эры по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2013. №6 С. 127-156.
35. Чореф М. М. К дешифровке монограмм на анонимных боспорских оболах Митридата VI Евпатора Диониса. *Stratum plus*. 2017. № 6. С. 149-157.
36. Чореф М. М. К просопографии Боспорского царства: по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2018. № 4. С. 297-310.

37. Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э. – VII в. н.э. СПб. 2017. 1064 с.
38. Nikolayev, N. Νέα ανάγνωση της επιγραφής *IosPE I² 161* από την Ολβία. *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ*. ΑΘΗΝΑ. 2013 № 2. Σελ. 67-70.
39. Stolba V. 2015. ‘Archers’ of the Blessed City: City’s Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*. Vol. 10. P.43-63.
40. Монеты Тавриды URL: <http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-olvii/246-2462-detail> (дата звернення 14 07 2019).

References

- Anohin, V. A. (1989). *Monety antichnih gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja*. [Coins of ancient cities of the North-Western Black Sea region]. Kyiv: [In Russian].
- Anohin, V. A. (2010). Pohod Zopiriona i finansovaja strategema ol'viopolitov. [Zopyrion's campaign and olviopolits financial strategy]. *Materialy, issledovaniya i zametki po arheologii i numizmatike*. Kyiv: 37-46 [In Russian].
- Brashinskij, I. B. (1964). Kompleks krovel'noj cherepicy iz raskopok ol'vijskoj agory 1959–1960 [The complex of roofing tiles from the excavations of the Olvian Agora 1959–60]. *Ol'vija: Temenos i agora*. [Olbia. Temenos and agora]. Moskow–Leningrad: 285-313 [In Russian].
- Choref, M. M. (2013). *Dinasticheskaja istorija Bospora rubezha novoj jery po dannym numizmatiki* [Dynastic History of Bosphorus at the Turn of AD by Numismatic Data]. *Stratum plus*, 6, 127-156 [In Russian].
- Choref, M. M. (2017). *K deshifrovke monogramm na anonimnyh bosporskih obolah Mitridata VI Eypatora Dionisa*. [Towards Deciphering of Monograms on Anonymous Bosporan Obols of Mithridates VI Eupator Dionysus]. *Stratum plus*, 6, 149-157. [In Russian].
- Choref, M. M. (2018). *K prosopografii Bosporskogo carstva: po dannym numizmatiki* [Towards Prosopography of the Bosporan Kingdom: by numismatic data] *Stratum plus*, 4, 297-310 [In Russian].
- Jajlenko, V. P. (2017). *Istorija i jepigrafika Ol'vii, Hersonesa i Bospora VII v. do n. je. – VII v. n. je.* [A History and Epigraphy of Olbia, Chersonesus and Bosphorus VII Century B.C. – VII Century A.D.]. St. Petersburg: Nestor-Historia [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (1968) *Ol'vijskie «borisfeny»* [The Olbian “borysphens”]. *Numizmatika i sfragistika* [Numismatics and Sphragistics], 3, 62-85 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (1971). *Istrija i ee sosedi na rubezhe III–II vv. do n. je.* [Istria and its neighbors at the turn of the III – II centuries. BC.]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of ancient history], 2, 36-55 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (1978) *Ol'vijskie jeponimy*. [The Olbian eponyms]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of ancient history], 2, 82-88 [In Russian].
- Karyshkovskij, P. O. (2003). *Monetnoe delo i denezhnoe obrashhenie Ol'vii* [Coins of Monetary Circulation in Olbia] Odessa: Friedman A. S. [In Russian].
- Levi, E. I. (1985). *Ol'vija: gorod jepohi jellinizma* [Olbia: a city of the Hellenistic era.]. Leningrad: Nauka [In Russian].
- Monety Tavridy [Coins of Tavride] Retrieved from : <http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-olvii/246-2462-detail>
- Nechitajlo, V. V. (2000). *Katalog antichnyh monet Ol'vii. VI v. do n. je. – III v. n. je.* [Catalogue of antique coins of Olbia]. Kyiv: [In Russian].
- Nikolaev, N. I. (2008). *Politicheskaja i kul'tovaja jelita Ol'vii IV – I vv. do n. je.* [Political and cult Olbian elite IV–I cent. B.C.]. g. Nikolaev: “Shamray” [In Russian].

Nikolaiev, M. I. (2010). *Do rekonstruktsii prysviatnoho napysu zhertsiv-Leokratydiv z Ol'vii* [On the reconstruction of the dedicatory inscription of priests-Leokratids from Olbia]. *Naukovi pratsi ChDU im. Petra Mohyly*. Seriiia : Istoriiia. 116,129, 118-125 [In Ukrainian].

Nikolaiev, M. I. (2012). *Novi materialy pro diial'nist' Kallinika Yevksenova v Ol'vii v IV st. do n. e.* [New materials about the activities of Callinicus Euxsenou in Olbia in the IV-th century BC]. *Hileia*, 57(2),158-167 [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2013). *Ol'vija i Mitridat: novyj istoricheskij istochnik*. [Olbia and Mithridates: new historical source]. *Istorichnij arhiv. Naukovi studii* [historical archive: scientific studies] 10, 166-173 [In Russian].

Nikolayev, N. (2013). *Néa ανάγνωση της επιγραφής IosPE P 161 από την Ολβία. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΟΝ. ΑΘΗΝΑ*: 2, 67-70 [In Greek].

Nikolaev, N. I. (2014). *Prosopografija Ol'vii Pontijskoj V v. do n. je. – I v. n. je.* [Prosopography of Olbia Pontika V cent. B.C.– I cent. A. D.]. Kyiv: [In Russian].

Nikolaev, N. I. (2017). *Ol'vijskie dekrety v chest' grazhdan Hersonesa v kontekste lokal'nyh hronologij Ol'vii, Hersonesa i Pontijskogo carstva*. [Olbian decrees in honor of citizens of Chersonesos in context of local chronologies of Olbia, Chersonesos and Pontos]. *Aristej*, XV, 55-76 [In Russian].

Nikolaiev, M. I. (2017). *Ahoranomy ellinistychnoi Ol'vii* [Agoranoms of the Hellenistic Olbia]. *Istoriiia torhivli, podatktiv ta myta: Zb. nauk. prats'* [History of trade, taxes and duties: collection of scientific papers] Dnipro: 1 (15), 12-30 [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2018). *Kriticheskie zametki k monografii V. P. Jajlenko «Istorija i jepigrafika Ol'vii, Hersonesa i Bospora VII v. do n. je. – VII v. n. je.»* [Critical notes to the monograph by V.P. Yailenko «A History and Epigraphy of Olbia, Chersonesus and Bosphorus VII Century B.C. – VII Century A.D.»]. *EMINAK: naukovij shhokvartal'nik*, 1, 2 (22), 155-159 [In Russian].

Nikolaev, N. I. (2018). *Razvitie prosopograficheskoi modeli obshhiny nebol'shogo antichnogo goroda (na primere Ol'vii)* [Development of a Prosopographical Model of a Small Ancient City Community (on the Example of Olbia)]. *Drevnie civilizacii: socium i chelovek* [Ancient civilizations: society and man]. Jaroslavl': "Filigran", 99-104 [In Russian].

Nikolaiev, M. I. (2018). *Monetni mahistraty Ol'vii 380–330 rr. do n. e.* [Coin magistrates of Olbia of 380–330 B.C.]. *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzej istorychnoi nauky: tezy dopovidej V mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Medzhybizh – Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj – Kropyvnyts'kyj – Kyiv, 10-12 [In Ukrainian].

Nikolaiev, M. I. (2018). *Z istorii vidnosyn naseleння Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia z Ol'viieiu Pontijs'koiu* [From the history of relations between the population of the Northwest Black Sea and Olbia Pontike]. *Ukrainoznavchyy vymir u suchasnij nautsi: humanitarnyy aspekt: materialy IV Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Mykolaiv: "MNAU", 61-65 [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2018). *Bor'ba klanov v Ol'vii IV – III vv. do n. je.* [The Struggle of the Clans in Olbia of the 4th – 3rd Centuries BC]. *Stratum Plus*, 6, 73-87. [In Russian].

Nikolaev, M. I. (2019). *Prosopografichna rekonstruktsiia skorochenykh i frahmentovanykh imen istorychnykh osib (na prykladi Ol'vii)* [Propographic reconstruction of shortened and fragmentary names of historical persons (on the example of Olbia)]. *EMINAK: naukovyj schokvartal'nyk*, 1 (25) [In Ukrainian].

Nikolaev, N. I. (2019). *O preobrazovanii onomasticheskogo materiala v polnocennyj istoricheskij istochnik (na primere novogo magicheskogo opistografa iz Ol'vii)* [On the transformation of onomastic material into a full-fledged historical source (on the example of a new magical opistograph from Olbia)]. *SCRIPTA ANTIQUA*. In print. [In Russian].

Ruban, V. V. (1982). *Mahistratura ahoranomiv v Ol'vii* [Magistrature of agoranoms of Olbia]. *Arkheolohiia* [Archeology], 39, 30-40 [In Ukrainian].

- Rusjaeva, A. S., Rusjaeva, M. V. (2004). *Ol'vija Pontijskaja* [Olbia Pontike]. Kyiv [In Russian].
- Stolba V. (2015). 'Archers' of the Blessed City: City's Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismatae*. 10, 43-63 [In English].
- Turovskij, E. Ja. (2015). *Lichnye imena na hersonesskih monetah i keramicheskikh klejmah: opyt sravnenija* [Personal names on Chersonesus coins and ceramic stamps: a comparison experience]. *Antichnyj mir i arheologija* [Ancient world and archeology]: Mezhevuz. sb. nauch. tr. Saratov: izd-vo "Nauchnaja kniga", 2015, 17, 342-351 [In Russian].
- Turovskij, E. Ja., Kolesnichenko, E. A. (2016). *Eshhe raz o pervyh serijah chekanennoj ol'vijskoj medi*. [Once again about the first series of minted Olvian copper]. *Starodavnie Prychornomor'ia*. Odesa: 11, 542-546 [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G. (1981). *Varvary v prosopografii Ol'vii VI–V vv. do n. je.* [Barbarians in the prosopography of Olbia VI – V centuries. BC.]. *Demograficheskaja situacija v Prichernomor'e v period velikoj grecheskoj kolonizacii: materialy II Vsesojuznogo simpoziuma po drevnej istorii Prichernomor'ja*, Chaltubo, Tbilisi : Mecniereba: 131-148 [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G., Karyshkovskij, P. O. (1982). *Kalinnik, syn Evksena: problemy politicheskoi i social'no-jekonomicheskoi istorii Ol'vii vtoroj poloviny IV v. do n. je.* [Kallinik, son of Euxen: the problems of Olbia's political and socio-economic history in the second half of the 4th century BC.]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of ancient history], 4, 26-46. [In Russian].
- Vinogradov, Ju. G. (1989). *Politicheskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n. je.* [The political history of the Olbia policy of the 7th-1st BC.]. Moscow: [In Russian].
- Zograf, A. N. (1951). *Antichnye monety* [Antique coins]. Moscow. [In Russian].
- Zograf, A. N. (2005). *O monogramme pervogo arhonta na monetah Ol'vii* [About the monogram of the first archon on the coins of Olbia]. V kn.: Frolova, N. A., Abramzon, M. G. *Monety Ol'vii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja* : katalog. Moscow: 33-37. [In Russian].

Скорочення

- Anokhin* – Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья : каталог / В. А. Анохин ; Нац. акад. наук Украины, Ин-т археологии. К. : Стило, 2011. 328 с.
- Iolb* – Надписи Ольвии (1917-1965) / [Введ. Е.И. Леви] ; АН СССР, Ин-т археологии. Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1968. 133 с.
- IGDOP* – Dubois L. *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Geneva. 1996.
- IosPE I²* – Latishev B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropolis. 1916.
- Karyshkovskij* – Карышковский П. О. Монеты Ольвии: очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. 1988.
- SEG* – Supplementum epigraphicum Graecum.